

ИЗВЈЕШТАЈ РУСКИХ ЛЈЕКАРА О ЦРНОГОРСКИМ РАЊЕНИЦИМА И БОРБАМА ЦРНОГОРАЦА С ТУРЦИМА 1876. ГОДИНЕ

У редовима црногорске војске 1876. године налазили су се руски добровољци: војници, официри и љекари. Руски љекари (као и други руски добровољци) савјесно су и храбро вршили своју дужност у болницама, на бојиштима и селима, изложени свим невољама које рат доноси.

Руско санитарско особље ових ратних година долазило је у Црну Гору посредством словенских добротворних одбора. Претпостављам да су и љекари В. К. Залца и Н. М. Унковски, о чијим ће извештајима бити ријечи у овом тексту, дошли на исти начин. Претпоставку заснивам на чињеници да су извештаје о свом раду у Црној Гори слали директно Словенском добротворном одбору у Москви. А одбор их је штампао 1877. године у зборнику „Родное племя“¹ под насловом Писма русских врачей в Комитет из Черногории (49—81).

Послали су четири извештаја — у виду писама. Залца три,² а Унковски један.³ Односе се на период од 19. августа до 16. новембра 1876. године.

У овом кратком времену у Црној Гори су се збили догађаји историјског, чак и судбоносног значаја за ову земљу. Руски љекари су, као очевици, о њима обавјештавали руску јавност. Уносили су, можда, и такве детаље које није забиљежио наш хроничар. А познато је да, на изглед, и ситни детаљи играју важну улогу приликом расвјетљавања научне истине.

Залца и Унковски извештавали су о борбама и рањеницима, натчовјечанској борби Црногораца за слободу, неким њиховим карактеристичним својствима, економским и здравственим при-

¹ Родное Племя сборник в пользу славян Балканского полуострова, пострадавшего от войны и турецкого насилия. Изданный Славянским Благотворительным Комитетом в Москве. Книга 2. Москва, 1877.

² Писма љекара Залце:

1. писано 1. и 2. септембра 1876. у Биочу (49—55).

2. писано 3. октобра 1876. у Биочу (55—63),

3. писано 16. новембра 1876. у Манастиру Морачи (75—81).

³ Љекар Унковски је писмо писао 2. новембра 1876. у Даниловграду (63—75).

ликама у крајевима које су обилазили. О страдањима недужног црногорског народа.

Имали су контакте са неколико најугледнијих црногорских војсковођа: Марком Миљановим, Божом Петровићем, Илијом Пламенцем, Јолом Пилетићем. У кратким цртама истакли су њихову моралну снагу, легендарну храброст, умјешност у командовању својом војском.

Из овог кратког увода може се видјети да су извјештаји руских љекара користан извор за проучавање прилика у Црној Гори у 1876. години.

По наређењу књаза Николе, Заљца и Унковски дошли су у Биоче да под надзором љекара (видара) Иличковића транспортују рањенике у Даниловград, одакле ће бити упућени на Цетиње, и да буду близу бојишта и војске распоређене на подручју Куча. Заљца је дошао 19. августа, а Унковски 25. августа 1876. Иличковић и економ Лазовић љубазно су их дочекали. За њих је, у котлини између ријека Мораче и Мале, направљена колиба од грана с дрвећа.

Тада се у Биочу налазило 45 рањеника. Изјутра — 20. августа — седам тешких рањеника транспортовано је на коњима у Даниловград. Војвода Божо Петровић обећао је да ће за преосталих 38 рањеника послати људе и носила, али обећање није испунио. На интервенцију љекара Заљца да се рањеници што прије упуте на даље лијечење војвода је одговорио да сваког часа очекује борбу и да не може ни једног човјека дати.

Љекари су 23 опорављена рањеника послали у батаљон, односно кући. У Биочу је остало 15 тешких рањеника.

Рањеници су били смјештени по кућама пуним дима са опњишта. Лежали су на слами простртој по патосу. Покривач нијесу сви имали. Превијани су двапут дневно. Храна је била релативно добра али, због тешког допремања, не увијек у довољним количинама.

Иличковићев метод лијечења знатно се разликовао од оног који су примјењивали руски љекари. Иличковић је лијечио рањенике углавном мелемом (направљен од воска, смоле и уља). Заљца примјеђује да је Иличковић толико много стављао мелема да се понекад рана није могла опрати, нити извршити хируршка интервенција. Међутим, рањеници су навикли на такав метод лијечења. „Рањени Црногорац је несрећан и незадовољан ако се на рану не стави мелем и покваси завој водом“ (53), каже Заљца.

Руски љекари, видјећи да рањеници више имају повјерења у Иличковића и његов лијек него у њих, старе рањенике препустили су њему. Свој метод лијечења — савремени — примијениће на новим, „свјежим“, рањеницима на којима чије обављена никаква љекарска интервенција.

25. августа — око 20 часова — код љекара Руса дође војник послан од Божо Петровића, који саопшти: „била је велика битка, има много рањеника; Божо Петровић тражи да дођете у Рота-

ме“ (49). На пут су одмах пошли: Заљца, Унковски, два болничара, Јован Тодоров Дреч и дописник „Заставе“ Арсо Петровић, као вођа пута. У штаб Божа Петровића стигли су око 23 часа. Заљца је замолио војводу да нареди да се рањеници снесу на једно мјесто. Унковскога су одмах повели у кућу у којој се налазило шест рањеника. Мјесни свештеник Деко повео је Заљцу у табор смјештен на пољу око цркве у Рогамима. „По читавом пољу горјеле су ватре око којих су лежали, сједјели или стојали побједоносни војници; без обзира на умор послије боја, нико није спавао; водили су живе разговоре“ (50). Код цркве били су погинули борци за које су копали гробове.

Превијалиште су формирали на тај начин што су наложили ватру на пољу и по земљи прострли чаршаве на које су поставили санитарски материјал.

Око љекара окупили су се здрави и рањени, који су им пореметили план и ред. Јован Дреч није могао саставити списак рањеника и због тога се не зна колико их је превијено у Рогамима. Како су то били углавном лакши рањеници, Заљца је превијање повјерио болничарима, а он је у току ноћи превио неколико тежих рањеника које је пронашао у одредима. Божа Петровић је 26. августа — изјутра — извијестио љекаре да се неколико рањеника налази по кућама. До подне су пронашли само 15. Послије ручка, по наређењу војводе Божа, пошли су у Стијену, гдје их је чекало 30 рањеника. Међутим, прије него што су дошли на одредиште рањенике су транспортовали у Даниловград.

Заљца се увече вратио у Биоче, а Унковски са Јованом Дречом пошао је у Даниловград, да помогне љекару Петковићу који је радио у болници.

Заљца у извјештају (писан 1. и 2. септембра) наводи да је 2. септембра у Биоче допремљено 20 рањеника — „све свјежи случаји“. Рањени су, како он каже, 1. августа код Фундине (54). Заљца је погријешно у датуму. У Биоче он је дошао 19. августа и према томе овдје им није могао указати помоћ ако су рањени 1. августа. — Осим тога, борац рањен 1. августа не може бити „свјез случај“ 2. септембра. Вјероватно су ови борци рањени 1. септембра, а Заљца је у извјештају написао 1. августа умјесто 1. септембра.

Такође је погрешан један датум и у извјештају који је писао 3. новембра. Он каже да је 20. септембра у Биоче допремљено 20 рањеника на којима су примијенили свој метод лијечења (56). Међутим, он је 12. септембра из Даниловграда пошао на Цетиње, гдје је остао до 23. септембра, када је отпутовао за Грахово (58).

Он наводи да је био очевидац битке вођене 2. августа 1876, у којој су се Црногорци показали као „јунаци“. У тој борби предводио их је Марко Миљанов, „којега је у току читаве борбе тресла грозница која га је мучила посљедње три седмице“ (55).

На основу његових извјештаја нијесам могао установити гдје је битка вођена, као ни гдје је Заљца у то вријеме био. Но

без обзира на то, овај податак је важан и због тога што се односи на Марка Миљанова, који ни када је болестан не напушта бојиште.

Заљца је 7. септембра пошао код Марка Миљанова (Сјеница) да га моли да се рањеници транспортују из Биоча у Даниловград. Војвода је пристао да рањенике пренесе војска распоређена дуж пута Биоче — Даниловград, али да Заљца о томе претходно обавијести Илију Пламенца и Божа Петровића. Истога дана Пламенац је дошао у Биоче, гдје га је Заљца обавијестио о тешком положају рањеника и својој незавидној ситуацији.

„Послали су нас овдје да укажемо прву помоћ рањеницима и одмах да их отпремимо даље; због тога ми смо се снабдјели једино завојима, а љекове нијесмо узели; ево већ три седмице како се ниједан рањеник није помакао с мјеста“, каже Заљца. „Мени је познат ваш положај; знам да не можете ослабити војску; зашто их нијесте, без обзира на наше молбе и извјештаје, отпремили 2—3 на дан, како сте обећали? Рањеници од нас траже помоћ, а ми стално морамо одговарати „нема лијека“. Срце нас боли гледајући патње рањеника којима не можемо помоћи“ (55—56).

Војвода је ситуацију правилно схватио и на Заљцу се није наљутио због пријекора који му је упутио. Сјутрадан (9. септембра) 20 рањеника отпремљено је за Даниловград. Пратио их је Заљца. У Биочу је остало 16 рањеника. Заљца и рањеници заноћили су у Завали, гдје их је љубазно дочекао сердар Јоле Пилетић. Заљца је код њега био на вечери. Сердар је посту уступио кревет а он је са супругом лежао на патосу.

Сјутрадан (10. септембра) Заљца је с рањеницима пролазио поред једног батаљона који се налазио на положају близу Сијене (Сиенџ). Командир га је замолио да прегледа осам болесних војника. Констатовао је да су обољели од тифуса. Знајући какву опасност представљају за војску, пошао је у манастир Ђелију да о овом случају обавијести Божа Петровића. Војвода је наредио да се болесни војници одмах пошаљу кући.

Заљца је 12. септембра из Даниловграда пошао на Цетиње, а Унковски и Петковић остали су у Даниловграду. По наређењу Пањутина (руски официр или лекар на Цетињу), отпутовао је на Грахово, гдје се задржао двије седмице. За то вријеме Црногорци су заузели: Бојанобрдо, Омудић, Граховац, Бабљак (58). Заљца наводи да се штаб војводе Петра Вукотића налазио у Сјеченици (Сеченице).

Заљца је на Грахово стигао 24. септембра — очи битке на брду Сњежници. По његовом казивању, Турци су се у току ноћи вјешто приквали црногорским шанчевима на брду. Поспане херцеговачке стражаре су посјекли, а херцеговачки батаљони су се разбјежали остављајући Црногорце да се сами боре против надмоћнијег непријатеља. Од када су Турци заузели Сњежницу — тј. од 25. септембра — до одласка љекара Заљца из Грахова, осим чарки, није било јачих борби. Због тога је било мало рањених Црногораца.

Залца истиче да је црногорска војска одјећом и храном била лоше снабдјевена. Од одјеће имали су похабани гуњ и џамадан, и подеране „гаће“ (панталоне). Кошуљу нико није имао. Струку само неки.

Војник је за храну добијао само један или два коромана (препечен хљеб) — понекад буђава. Углавном, жене су доносиле храну од својих кућа. Из далеких крајева (нпр. из Његуша преко Котора, Рисна, Грахова) носиле су на главама и леђима тешка бремена. Положај оних бораца који од своје куће нијесу могли добити помоћ био је ужасан.

„Но и поред свих патњи, Црногорци имају ведар и борбен дух; ја чак ни од људи који се налазе у крајњој биједи никада нијесам чуо да се жале; сви су спремни да се боре, макар се рат продужио читаву зиму. Дивни људи!“, каже Залца (60).

Залца, да би што јасније представио како Црногорци трпе невоље без роптања и окрећу бригу на весеље, наводи слjedeћу анегдоту:

Пиперски батаљон, који је чувао стражу код Мораче, четири дана ништа није јео. Када код њих дође војвода Пламенац (...) сви му се почеше жалити. — Е, соколови, какву дивну воду имате! Пиј колико хоћеш; од ње можеш четири дана живјети и када ништа не једеш“, рече војвода. Ова шала толико је развеселила храбре Пипере да о тужбама није било ни говора, каже Залца. — Заправо ова особина Црногорца — пошалити се и насмијати — како ми се чини, приближава га Малорусу. Сједи на 3000 корака од турског шанца; пред њим гори ватра; сви пуше дуван; води се разговор о прошлим јуначким бојевима; неки се нашали — и опште весеље (...) И ова особина никада не напушта Црногорца и захваљујући њој он заборави на свој тежак положај“ (60), истиче Залца.

За вријеме боравка на Грахову Залца је руководио амбулантом, у којој су прегледани и лијечени болесни и рањени војници. По његовој констатацији, борци су најчешће боловали од катара у желуцу и цријевима и од тифуса.

Посјеђивао је херцеговачке избјеглице, којих је у Грахову било доста. Живјели су у тешким условима. Углавном били су насељени у шумама које су, по одобрењу црногорске власти, сјекли и продавали за личну корист. Сваки избјеглица је на име исхране добијао дневно само један короман. Друго су сами набављали, за новац добијен од продатих дрва.

Проучавајући психолошке особине Црногораца и Херцеговаца, Залца је закључио да они имају заједничку особину: да се и у најтежим ситуацијама не јадају. „Али Црногорац је јунак, зна да пуши дуван, да носи острагушу, али се о привреди мало стара. Херцеговац је марљив радник и једино та је неиздржљиво ропство приморало да се лати оружја“ (62).

Због епидемије тифуса у Кучима и брдима Залцу су позвали да се из Грахова врати у Биоче. А љекар Унковски већ је пошао (из Даниловграда) у ове крајеве, гдје се задржао четири

дана. Заљцу је приликом сусрета у Биочу (2. октобра) саопштио да је епидемија тифуса у опадању.

Сјутрадан (3. октобра) Заљца одлази у Пипере и Морачу, гдје се такође појавио тифус. На жалост, о боравку у Пиперима ништа не говори, а утиске о Морачи и Ровцима изнио је у свом посљедњем извјештају (16. новембра 1876).

Командант Ровачког батаљона послао је попа Новицу из Међурјечја у Даниловград да прати љекара Заљцу на путу до Мораче. Из Даниловграда су пошли 31. октобра 1876. Заљца је у свом извјештају описао природне љепоте и дивљину предјела кроз које је пролазио. Богушевдо је прво село које је овом приликом посјетио. Приликом обиласка кућа пронашао је једанаест болесника — обољелих од тифуса и других болести. „Болесници леже на слами, без кошуља, код огња, једва покривени струком или слабирм покривачем. Дјеца су полунага; готово сви су без кошуље и панталона, једва покривени гуњином“ (79).

Заљца је упознао руску јавност с тешким економским приликама у којима живи становништво Богушевдола. Њихова се „одјећа састоји већином од дроњака, ријетко ко има кошуљу. Рат је уништио сва средства; новац су потрошили. Домаћинства су запуштена; мушкарци су ратовали, жене су им носиле храну. Рани мраз оштетио је кукуруз који је готово зелен убран; кромпир је сав промрзао — није имао ко копати. Овце и овнови, главно богатство овдашњих становника, дијелом су поједени, а дијелом продани. За оно што је остало нема сијена. Коњи су утинули без хране... Ријетко се може наићи на краву или вола“ (79).

Исхрана становништва је врло слаба. „Већином кувају кашу од кукурузног бршна, промрзли кромпир или купус; ријетко сам гдје видио месо“ (79).

Заљца је готово исто стање нашао и у другим селима која је обилазио. „Исто је и у другим селима која сам обилазио од куће до куће: Гуњане, Андријево, Подиле, Међурјечје, Љешња и Дубоко. Посљедња два села, која имају поља и пашњаке, имају више од других оваца и коза и некако могу издржати до прољећа“ (79).

О здравственој ситуацији у Ровцима Заљца је забиљежио: „Епидемије има; пренесена је из војске. У 35 домова у Љешњи било је 15 болесника. У њему је највише болесника; у другима мање. Не умиру више од два процента. Већина их је оздравила“ (80).

На путу по Морачи и Ровцима Заљца се прилично напатио. Спавао је у одјећи, „поцрнио као арап од дима и чађи“. Али послије свих неугодности „дошао је до пристаништа чистоће и мирне ноћи у удобном кревету — до Морачког манастира“. Игуман манастира Митрофан Бан љубазно га је примио и угостио. Овдје је Заљца написао свој трећи извјештај — 16. новембра 1876.

ИЗВЕШТАЈ ЉЕКАРА Н. М. УНКОВСКОГ

Унковски у извјештају више говори о борбама, него о рањеницима. Али то не умањује вриједност овог документа. Борбе о којима он, као очевитац, говори ушле су у ратну историју Црне Горе и могу се уврстити у најзначајније битке које су Црногорци водили у то вријеме.

Напоменуто је да је Унковски по наређењу књаза Николе 25. августа 1876. дошао у Биоче, да са Залџом и Иличковићем указује прву љекарску помоћ црногорским рањеницима. На позив војводе Божа Петровића, истога дана одлази у Рогаме, а сјутрадан у Стијену. Тога дана (26. августа) из Стијене одлази (по службеној дужности) у Даниловградску болницу, у коју се допремају рањеници са бојишта, односно превијалишта у којима им је указана прва помоћ.

Од краја септембра 1876, недалеко од Даниловграда, вођене су жестоке борбе између Турака и Црногораца. Придајући тим догађајима велик значај, Унковски у свом извјештају прво о њима говори.

Тронедјелно примирје у Црној Гори завршило се 23. септембра 1876. Тога јутра на зидовима Спужа појавиле су се бијеле заставе. „Из Спужа упутио се према Ћелији св. Стефана командант тврђаве послан од Дервиш-паше да преговара да се примирје продужи још за 15 дана. Књаз Никола је пристао али само за три дана“ (64).

Рано изјутра, 27. септембра, загрмјели су турски топови. Турци, захваљујући недовољној будности Црногораца и густој јутарњој магли, у зору изашли су на брдо Височицу, „разбудили и протјерали стражу, коју је сачињавало 11 смјелих“ и заузели Височицу — важно црногорско упориште. Црногорци, изненађени и озлојеђени дрским упадом непријатеља на њихову територију, сваког тренутка били су спремни да јуришају на њега, без обзира на његову надмоћност у људству и оружју. Војвода Илија Пламенац једва их је савлађивао од „бесмисленог јуриша“. „Заклињао их је гробом св. Стефана, близу којег се то дешавало, да не гину узалуд“ (65).

Послије заузимања Височице Турци су изградили шанчеве толико близу црногорских да су непријатељи могли међу собом разговарати — чак и препознати један другога. Унковски је један разговор забиљежио, карактеристичан и по томе што је у њему изражена храброст, ратна вјештина и правичност Црногорца.

„— Зашто си овдје дошао? Хоћеш ли да своје кости оставиш овдје?! Или нијеси чуо да с нама командује Дервиш паша?“, изазива Турчин познатог Црногорца.

— Ако можеш ти остави моје кости овдје! Само се не хвали узалуд; на дјелу се покажи. Ето, видиш, твоја пушка је богатог цара, а моја сиромашног књаза, па да видимо чија је боља.

Стани на свој шанац, а ја ћу на свој, и хајде да се огледамо пушкама, — одговори Црногорац.

— Де, пуцај, пуцај, каже му Турчин. — Оба су стали на шанац.

— Не, ти си мене први звао, ти треба први да пуцаш.

У тренутку када Турчин спусти окидач, Црногорац се салну и опали; Турчин паде мртав“ (65—66).

Унковски истиче да су се Црногорци добро усавршили у ратној вјештини и да своју вјешту замисао остварују сасвим хладнокрвно. Ово мишљење потврђује сљедећим податком:

„Једном црногорски трубач дотрча до турског шанца и заигра по турски одступање, а по црногорски наступање, што је користило Црногорцима“ (66).

Турци су 28. септембра — у 6 часова изјутра — јаком топовском паљбом (слична грмљавини) отпочели битку за брдо Маљат. Канонада је била толико страшна да су Црногорке, које су његовале рањенике у болници у Даниловграду, говориле да то није човјеково дјело. Борба је трајала три часа, и по оцјени Црногораца тако жестоког боја није било у посљедњем столећу. „Турци су заузели Маљат, а Црногорци су се спасли бјекством“ (66). По оцјени Унковскога, то се бјекство не може окарактерисати као „срамотно“. Црногораца је било око 2.000, а Турака 20.000. Црногорци нијесу добили појачање.

„Захваљујући храбром и сналажљивом војводи Пламенцу“, Црногорци су трипут приморали 20.000 Турака на одступање. Дервиш паша, да би зауставио одступање своје армије, својом руком посјекао је главу осморици Турака (из редова који су одступали). И тек тада његова војска јуришала је свом снагом на Црногорце, потиснула их и заузела Маљат.

Очекивало се да ће Дервиш паша сада покушати да заузме Даниловград. Такво обавјештење послао је Божо Петровић (преко Јована Дреча) љекару Унковском (Даниловград) и наредио да превијалиште рањеника буде у Даниловграду. Црногорци су жељели да Турци нападају у том правцу. Говорили су Унковском да ће у тој борби погинути доста Црногораца, али ће Турака двадесет пута више погинути. Још су говорили да би давно били у Спужу да их не спречава војвода Пламенац (66).

Међутим, Турци су 2. октобра напали на положај војводе Станка Радоњића (војвода се налазио на Пинје) и успјели да опале два села. Снажним противударом црногорска војска натјерала их је у бјекство и нанијела им губитке. Црногорци су посјекли двадесетак турских глава, а имали су 5 убијених и 14 рањених бораца. Два тешка рањеника спасена су на тај начин што су хитно донесени у Даниловградску болницу, гдје им је указана љекарска помоћ. Осам рањеника превијено је на положају, а два су имали лакше повреде (67).

„Књаз Никола је већ депешом био наредио Божу Петровићу да у крајњем случају Даниловград препусти Турцима — само да не ослаби опсада Медуна“.

Међутим, Марко Миљанов је пореметио планове Дервиш-паше. Наиме, он је „не пуштајући из својих руку опкољени Медун, лично руководећи одредом њему оданих јунака, упао од Албаније на територију Турске, ударио (...) на Подгорицу и непријатељу нанио осјетан губитак“ (67).

Овај случај и пад Медуна (8. октобра) уплашио је Дервиш-пашу да ће бити одсјечен од Албаније и приморао га да својој армији нареди да се хитно повлачи. То јутро (8. октобра) Унковски се налазио у логору Божа Петровића (у Ђелији) и гледао то, тако рећи, стрмоглаво одступање турске војске коју су Црногорци гонили по Маљату и Височици. Том приликом заробили су 15 шатора, оружје, муницију и коње.

Вијест о паду Медуна стигла је у Ђелију 8. октобра — у 9 часова изјутра. Унковски наводи да „општем весељу, шенлуцењу и здравицама није било краја“ (68).

Приликом борбе за Медун Црногорци су заробили 469 турских војника са бимбашом и официрима, 4 топа, 500 пушака и много муниције (68).

Брдско оружје заплијењено на Медуну пренесено је 18. октобра у Рогаме. Из истих ових топова Црногорци су 19. октобра отворили паљбу на Подгорицу и турски лагер. Турци су одговорили са свих својих положаја. „Паљба је почела с изласком а завршила се са заласком сунца“ (68).

Опуномоћени руски генерал Бух (Џетиње) 20. октобра депешом је наредио Унковском (Даниловград) да иде у Куче, гдје се појавио тифус. Истога дана увече Унковски је (са Јованом Дречом) — по врло лошем времену — стигао у Куче. Сјутрадан је почео обилазак села. На крају је закључио да је прије два мјесеца у Кучима епидемија тифуса и богиња била у јаку. Умрла је само једна старица. „Наишао сам“, каже Унковски, „на масу оних који су оздравили и 41 болесника махом жена и дјеце. А у војсци је било 12 обољелих од тифуса“ (69). Изненадио се кад је чуо да су болесници оздравили без употребе љекова. „Лијечила их је дивна природа овога мјеста“, закључује Унковски.

Послије визите Унковски је са Јованом Дречом пошао на Медун. Осјетио се, каже, као у пустињи када је видио како су Турци порушили и попалили Медун и околину. На Медуну је остала једино једна православна црква, у којој су Турци држали муницију.

Унковски је овом приликом посјетио војводу Марка Миљанова, који га је срдечно примио и задржао на ручку. Војвода му је рекао да је он први Рус и уопште први странац који га је посјетио на Медуну.

Причао му је о бојевима и својим ратним подвизима, али без „сјенке самохвалисања“. У разговору израз „ја“ замјењивао изразима „ми смо ратовали“, „ми смо радили и урадили“.

Послије ручка војвода је извео госта на мјесто одакле се могао видјети Медун и околина. Показао му село Дучи (уда-

љено око два километра од мјеста гдје су стајали), одакле је водио борбу против непријатеља. Између осталог, обавијестио га је да 250 породица мора провести зиму у попаљеним и порушеним кућама. На крају му је рекао: „Видите све и опишите, да би ваши земљаци тачно знали како смо овдје радили, са ким и сачим смо се борили“ (71).

Унковски је са Јованом Дречом и „медунским јунаком и васпитаником Кијевске духовне академије Вуком“ обишао Медун и околину. Прозлазећи поред порушене куће чуо је гласан смијех. Ушао је у „кућу“ и „видио жену која се до суза смијала над колијевком свога дјетета, које је потпуно наго лежало у свом сандучићу, тада када је мени било хладно у топлом капуту. Несрећна жена радовала се што се вратила на своје разорено гнијездо, гдје сада може да мирно дише и да великим порезом не плаћа право да користи ваздух; смијала се као без ума у поцрњелим и порушеним зидовима“ (74).

Наишли су на много турских лешева у рововима (Турци су, каже, имали 21 шанац) и ван њих. Унковски, да би што јасније представио пораз турске војске на Медуну, наводи сљедећи податак:

„Да је овдје погинуло много Турака види се из изјаве једног хришћанина из Подгорице, који је снабдијевао хљебом турску војску на Медуну; он је изјавио војводи Марку да му је наређено да за сљедећи дан послере битке припреми 3¹/₂ мање хљеба него за претходни дан“ (72). И Унковски, као готово сви наши хроничари, забиљежио је да су Турци седам пута полазили од Подгорице да ослободе свој опкољени гарнизон на Медуну. Али, захваљујући снажном отпору Марка Миљанова и његових 3.000 бораца, сваки пут су се поражени вратили у Подгорицу.

На примједбу љекара Унковског да ће се становништво заразити од турских лешева, војвода је одговорио да је „одмах послере битке позвао Турке да однесу тијела погинулих, али се нијесу одазвали“ (74).

Унковски о Анђи Поповић — кћерки Марка Миљанова

Марко Миљанов је имао три кћери: Анђу, Милицу и Јоку. Анђа је најстарија. С њима се Унковски упознао приликом посјете Марку Миљанову. О Анђином лику Унковски је писао у свом извјештају. У то вријеме у страниј штампи није се много писало о црногорској жени.

Анђа је расла код оца „од кога је наслиједила чврст карактер и оно јунаштво које је показала“. Учила је у Женском институту на Цетињу и пошто је завршила школовање у њему је била учитељица. Анђа је била њежне тјелесне грађе и племенита израза лица. Носила је европску одјећу. И ни по чему није личила на медунског јунака, истиче Унковски.

Међутим, она је у току овог рата била с оцем „на најтежим мјестима“. Била је истакнути јунак и љубимица војске, за коју је у току читавог рата служила као примјер јунаштва“ (70).

Приликом једног јуриша на непријатеља Марко се сјетио да је Анђа остала сама у рову. Плашећи се да може бити одсјечена од војске, пошаље војника да је чува.

„Зашто си дошао овдје? Зар је сада теби овдје мјесто?“, упита Анђа војника.

„Послао ме твој отац да те чувам“, рече војник.

„Иди ти одавде и реци оцу да ћу сама знати одбранили своје мјесто, ако непријатељ овамо дође“, одговори му Анђа (70).

Овај исти војник ово је испричао Унковском.

Када је Медун освојен, војска Марка Миљанова, која је високо цијенила Анђино јунаштво, донијела јој је на поклон револвер и друге дарове. Анђа је револувер узела, а остало је вратила.

Анђа се касније удала за Филипа Петровића.

Унковски о Аненковим — руским добровољцима у црногорској војсци 1876.

У саставу црногорске војске 1876. борили су се против Турака руски добровољци. Међу њима налазила су се два брата Аненкови; „по ријечима Црногораца, они су јунаци; нигдје нијесу изостајали од перјаника“. Учествовали су у борби око Височице 27. септембра 1876. Они су „последњи брзо потрчали од Ђелије низ брдо, испод куршума претрчали су равницу према предстражи на Маљату и ушли у шанац, гдје се водио најжешћи бој“ (65).

„Старији Аненков, официр, међу последњима је напустио Маљат. Није чуо команду за одступање и, јурнувши према непријатељу, налетео је на црнца с великим ножем. Истовремено видио је да нема Црногораца; скину с рамена пушку и кундаком обори црнца на земљу и појури да стигне своје“ (66—67). Приликом одступања помогао је борцима око извлачења рањеника. Аненкову се придружи млад Црногорац, који је такође хитао да стигне црногорску војску. Турци га, међутим, тешко ранише. „Аненков га подиже и на рукама изнесе на сигурно мјесто“ (67), саопштава Унковски.

Иако подаци о браћи Аненковим нијесу потпуни, ипак могу послужити за проучавање учешћа руских добровољаца у црногорско-турском рату 1876—1878. године.

Унковски и Заљца о избјеглицама из Васојевића

Становништво Васојевића, приморано турским терором, напуштало је своје домове и тражило уточиште у Црној Гори. На њиховом путу страдања Даниловград је био нека врста прихватилишта. Овај градић, како наводи Унковски, имао је 1876. само четири кратке улице са свега десетак кућа. Група избјеглица

која једног дана стигне у Даниловград преноћи у овим кућама. Сјутрадан наставља пут у унутрашњост Црне Горе. Истога дана увече на преноћишту је била друга група избјеглица.

„Свако вече разлијеже се плач мале дјеце омотане које-каквим крпама; несрећне жене издалека их носе на својим леђима заједно са другим стварима, по тешком путу. Одјећа избјеглица једва да покрива голотињу. Девет хиљада таквих несрећника треба да прође поред нас“ (75), каже Унковски.

Према извјештају љекара Заљца, избјеглице из Васојевића већином су смјештени „на Ловћену близу Цетиња“. Руски љекар Круковски, управник болнице на Његушима, „обилазио их је неколико пута; њихов положај је тежак. Већина породица живи под отвореним небом; и дјеца и одрасли често немају никакве одјеће“ (60).

Заљца је 20. октобра 1876. био на Његушима. Дан је био хладан и влажан. Тога дана видио је петоро дјеце из Васојевића — „дуке сирочади од којих најстарија сестра није имала више од 10 година“. Стали су код врата болнице. „Од зиме и страха нијесу могли ни ријеч изговорити. Из дроњака њихове горње одјеће (...) вириле су њихове мршаве и од хладноће помодреле руке и ноге; двоје су били гологлави, а остали су имали некакве крпе на глави. Повели су их у кухињу да их угрију, нахране и обуку; у овој температури на коју нијесу навикли грозница их је још више ухватила. Сузе нијесмо могли задржати“, вели љекар Заљца. „Но што год се овдје уради за ове несрећнике све су то привремене мјере које не могу донијети неку битну корист, док се не уништи коријен зла. Овамо треба послати дипломате-миротворце“ (61), вели Заљца.

Из Куча Унковски се вратио на Цетиње. Генерала Буха обавијестио је о здравственој ситуацији и тешким економским условима у којима се налази становништво Куча. Генерал је за њих одмах упутио веће количине одјеће и покривача.

Унковски се из Цетиња вратио у Даниловград. Обавијестио је Словенски добротворни одбор у Москви да ће 3. новембра 1876. са Петковићем поћи из Даниловграда у Куче (75).

Јован Јовановић